

A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvföldrajzi felhasználásukról

A földrajzinév-gyűjtés egyik alapvető kívánalma, hogy a nevek hangalakjukban tükrözzék a helyi nyelvjárást, tehát a feljegyzett parole adatoknak langue értékűeknek kell lenni (vö.: VÉGH JÓZSEF, A nyelvi hűség kérdése. A langue és parole viszonya; DEME LÁSZLÓ, A névadatok feljegyzésmódjához: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978. 43—52). Ezt a minden gyűjtő és közzétevő által vallott helyes elvet a gyakorlatban nem könnyű megvalósítani. Az egyes nyelvjárástípusok tanulmányozásához most már rendelkezésünkre áll a Magyar Nyelvjárások Atlasza, de ez a kitűnő munka sem tud valamennyi felmerülő kérdésünkre választ adni. A földrajzinév-gyűjtés kutatópont-hálózata teljes, a nagy atlasz munkatársai pedig csak minden 10., a szóföldrajzi kérdőív esetében pedig csak kb. minden 20. magyar lakosságú községben végeztek gyűjtést. A vegyes telepítésű, pusztulós és átmeneti nyelvjárású településeket — a munka természetszerűleg más célja miatt — a kutatópontok közül kihagyták; ezek vizsgálata még a jövő feladata. Tapasztalataim szerint a földrajzi nevek gyűjtői éppen az ilyen típusú helységekben küzdenek hangjelölési nehézségekkel, s ezek a problémák az eddig megjelentetett névgyűjteményekben is tükröződnek.

Hogyan lehetne az elfogadott hangjelölési rendszerünk alapján az eddiginél megbízhatóbb nyelvjárási lejegyzést megvalósítanunk? — A gyűjtők felkészítése során adjunk több tájékoztatást a gyűjtőterület nyelvjárásáról. Sokszor előfordul, hogy az évek óta a kutatóterületen élő önkéntes gyűjtők nem figyelnek föl alapvető nyelvjárási jelenségekre; mások esetleg szülőfalujuk kiejtését hallják bele gyűjtőhelyük eltérő nyelvjárásába. Természetesen vannak ösztönösen jó érzékű, sok nyelvjárási tapasztalattal rendelkező gyűjtők is. De nekik is sokat segíthetnénk azzal, ha az előzetes kiképzés során megismertetjük velük a kutatóterületük főbb nyelvjárási jelenségeit, az adatok várható nyelvjárási formáját. Nem elég csupán ez a tömören megfogalmazott tanács: „Mindent úgy kell írni, ahogyan halljuk”; a „meghallást” is tanulni és gyakorolni kell.

A nyelvjáráskutató az adatközlőket lakásukon keresi fel, a kérdőíves gyűjtés merevségét interjúkkal, szövegfelvételek készítésével korrigálja. A földrajzinév-gyűjtés és ellenőrzés ezzel szemben mesterséges környezetben történik. Hivatalos személyektől (tanácselnök, brigádvezető, mezőőr, földméréskor segédkező parasztemberek stb.), hivatalos helyiségben (tanácsház, tsz-iroda), hivatalos térképeket és kimutatásokat használva kérdezősködünk. Az ilyen környezetben a nyelvjárásiasság rovására előtérbe nyomulnak a hivatalos ízülexikai, alaktani és hangtani változatok. Feltétlenül szükséges tehát, hogy a nevekről ne csak az irodában beszéljünk, hanem más, nem hivatalos beosztású adatközlők segítségével természetes, mindennapi használatukban jegyezzük fel őket. Az, hogy az eddigi földrajzinév-gyűjtések zöme mégis jól tükrözi a helyi nyelvjárást, a gyűjtők rátermettségének és a következetes ellenőrzői munkának köszönhető. A legjobb gyűjtők az idősebb falusi pedagógusok vol-

tak, akik több éves passzív megfigyelésük tapasztalatai alapján szelektálni tudták az adatokat, s képesek voltak langue értékű tényeket közölni. Nem ilyen jó a véleményem a középiskolások gyűjtéseiről. Ők gyakran saját falujuk nyelvjárását sem tudták jól megfigyelni, idegen községekben pedig — ismereteik hiányában — többnyire zavaros hangjelölést produkáltak.

A gyűjtési módszer szoros összefüggésben van a névváltozatok kérdésével. A hivatalos hangú gyűjtési mód sok alakváltozatot eredményez, hiszen majdnem mindegyik névnek lehet regionális köznyelvi változata. Sőt az is előfordulhat, hogy ezek egyes nyelvjárási alakokat kiszorítanak az adattárból. A nemzedékek, foglalkozások szerinti hangtani változatok, a regionális köznyelvi adatok felfejtése csak zavarhatná a dialektológiaiag képzetlen gyűjtő munkáját. A kézikönyv sok hasznos tanácsot ad a jó gyűjtési módszerre. DEME LÁSZLÓ javasolja, hogy „ma már a legjobb adatközlőtől is vissza kell kérdezni sokszor: hogyan mondják ezt a faluban *régiesen, parasztosan, hagyományosan*” (i. m. 51); BALOGH LAJOS pedig egyenesen kijelenti: „a névanyagnak mindenütt az archaikus nyelvallapotot kell tükröznie. Ebből egyúttal az is következik, hogy a régies nyelvjárási alak mellett szükségtelen hangtani változatként felvennünk a köznyelvhez közelebb állót.” (I. m. 56.) Az előbbiekhöz még hozzátehetjük azt az érvet is, hogy a több száz éves eredetű helynevek mindenképpen anakronisztikusan hatnának az 1970-es, 80-as évek regionális köznyelvi köntösében.

Ha a gyűjtés és a közzététel megfelelően figyelembe veszi a nyelvjárási hangjelölés követelményeit, akkor a névgyűjtemények alkalmasak lehetnek bizonyos nyelvföldrajzi vizsgálatokra. Egy-egy megye vagy járás földrajzi neveinek anyaga több olyan gyakori földrajzi köznevet tartalmaz, amelyekre szinte minden községből van adatunk; s ezeket térképre írva — a helynévgyűjtés melléktermékeként — nyelvatlasztérképeket szerkeszthetünk. Ennek a lehetőségnek a kiaknázása gyarapíthatja nyelvjárási ismereteinket, a ma már a több megyére kiterjedő gyűjtemények alapján akár több száz kutatópontról írhatunk térképre nyelvjárási adatokat. A következőkben vizsgáljuk meg ezt a magától kínálkozó lehetőséget néhány konkrét példán. A MNyA. viszonylag ritka kutatópont-hálózata átugorja a nyelvjárási határokat, pl. Somogyban az *ë*-zés és *ö*-zés érintkezési vonalát. Erről az átmeneti sávról a Somogy megye földrajzi nevei alapján készített *hëgy* — *högy* hangtani térképlap segítségével részletesebb képet, meglehetősen pontos izoglosszát kapunk. Ez a névelem, ha másként nem, akkor *szölőhegy* formában, majdnem minden községben előfordul. A *kereszt* névelem térképlapján is az *ë*-zés, *ö*-zés szembenállása figyelhető meg, de ez az előbbtől különböző jelenség (a *hëgy* és a *kërëszt* együttes térképét lásd az 1. számú térképmellékleten). A *kërëszt* izoglosszája lényegesen más, a határ itt sokkal északabbra húzódik, ez a szó ugyanis morfológikusan *ö*-zö, tehát némely hangtanilag következetesen *ë*-zö területen is (pl. Tolnában) *ö*-zö formában jelenik meg. A földrajzi nevek között gyakrabban előforduló szavak közül ilyenek még pl. a következők: *felső, fecske, gyp, kemence, pörös* stb. Ha az említett szavak térképét az egyes községek adattárában található más *ë*-zö, *ö*-zö szavakkal összevetjük (pl. *Kendërföld, berëk* stb.; 1. a 2. számú térképmellékletet), olyan hasznos nyelvjárási megfigyeléseket végezhetünk, amelyek ötletként és kiindulópontként szolgálhatnak további dialektológiai kutatásokhoz. De a névgyűjteményeket az ország más területén is felhasználhatjuk nyelvföldrajzi tájékozódásra, a *rët* térképlapjával pl. az *í*-zés határvonalait, az *út, kút, híd, dűlő* térképével a felső nyelvallású magánhangzók megrövidülésének területeit lehetne dokumentálni.

A nyelvföldrajzi felhasználás lehetőségeit tovább sorolva nagyon szemléletes példát nyújt a *dűlő* és a *mező* köznévi utótagok hangtani térképe (lásd a 3. számú térképmellékletet). Mindkettő a nyugati nyelvjárásterületre jellemző intervokális geminálódás benyomulását mutatja Zala felől Somogyba. Egybevetésükből kitűnik, hogy a jelenség a *mező* szóban általánosabb érvényű, és nagyobb területre kiterjedő, mint a hivatalosabb használatú *dűlő* szóban. Az *alja* szó térképe (4. térképmelléklet) a nyugati *l*-ezésnek és a vele Somogyban találkozó *j*-zésnek az érintkezési területeit segít pontosabban feltárni. A két szomszédos megye névgyűjteményét áttanulmányozva ennek a nyelvjárási jelenségnek a jelölésében találtam a legtöbb hangtani változatot. A nagykanizsai járásban pl., ahol a nyelvjárás hagyományos rétegéhez feltétlenül az *alla* változat tartozik, túlzásnak tartom, hogy a gyűjtők 13 községben a kettőt egymás mellett, alakváltozatként szerepeltetik. A keletebbre lévő marcali járásban is még az *alla* változat az általános, itt 7 községben szerepel az *l*-es és a *j*-s alak egymás mellett. Ez a kettősség az utóbbi esetben indokoltabb, hiszen a mellékelt térképlapról is kiderül, hogy itt, a marcali és a kaposvári járás találkozásánál van az *l*-ező kiejtés határa, mert az ettől keletebbre fekvő községekben csak az *ajja* forma található meg. A térkép tanulsága szerint most utólagosan azt állapíthatjuk meg, hogy a kettős alakok közlése csak az átmeneti sávban, konkrétan Marcali, Böhönye, Libickozma és Pusztakovácsi községekben volt szükséges, ettől nyugatabbra a zalai határ menti *l*-ező somogyi községekben, a nagykanizsai járás északi felében a *j*-s változat regionális köznyelvi alakváltozatnak tekinthető.

A felsorolt példákban nyilvánvaló, hogy a gyűjtemények nyelvföldrajzi kiaknázása a gyűjtés és a közzététel módszereinek korszerűsítése szempontjából is haszonnal jár. Segít megoldani egyik legnagyobb gondunkat, az átmeneti területek nyelvjárási képének megállapítását.

Néhány gyakoribb névelem hangtani jelölésével a dunántúli megyékben a közzétévőknek és a szerkesztőknek egyaránt gondjuk volt. Így pl. nehezen hit-ték el a *berek*, *megye*, *remic*, *református*, *Erzsébet*, *len* szavak nyílt *e*-s kiejtését, pedig ez néhány kisebb nyelvjárási egységben valóság; vagy a *rêkesz* ~ *rêkeszt* szavak *ë*-ző formáját. Az ilyen esetekben sokszor újbóli ellenőrzést kellett végezni. Ezekre a példákra a következő gyűjtésekben is figyelni kell, a szó-kásostól való eltéréseket ajánlatos a cédulákon felkiáltójellel megjelölnünk. A különlegesebb nyelvjárási megjegyzések közlésére az adattárak használojának szüksége van, ezért üdvözölhető az a hevesi és baranyai gyakorlat, mely szerint az egyes problémásabb községek névadattárához rövid nyelvjárási jellemzést csatolnak.

A nyelvjárási lejegyzéskor számolnunk kell a tulajdonnevek és a köznevek funkciója közötti különbségekkel. Egy-egy régebbi földrajzi névben mint valami kövületben előforduló névelem esetleg más alakban jelenhet meg, mint amikor önálló köznévi szerepében használják. Például: *Cselekuta*, de a község *kuttya*; *Déllő*, de a *delelő* marhák; *Méhe*, de *tsz-műhej* stb. Mindez ismételt figyelmet arra, hogy nem szabad tévesen általánosítanunk, mindig a valóságosan elhangzott nyelvi adatot kell feljegyeznünk.

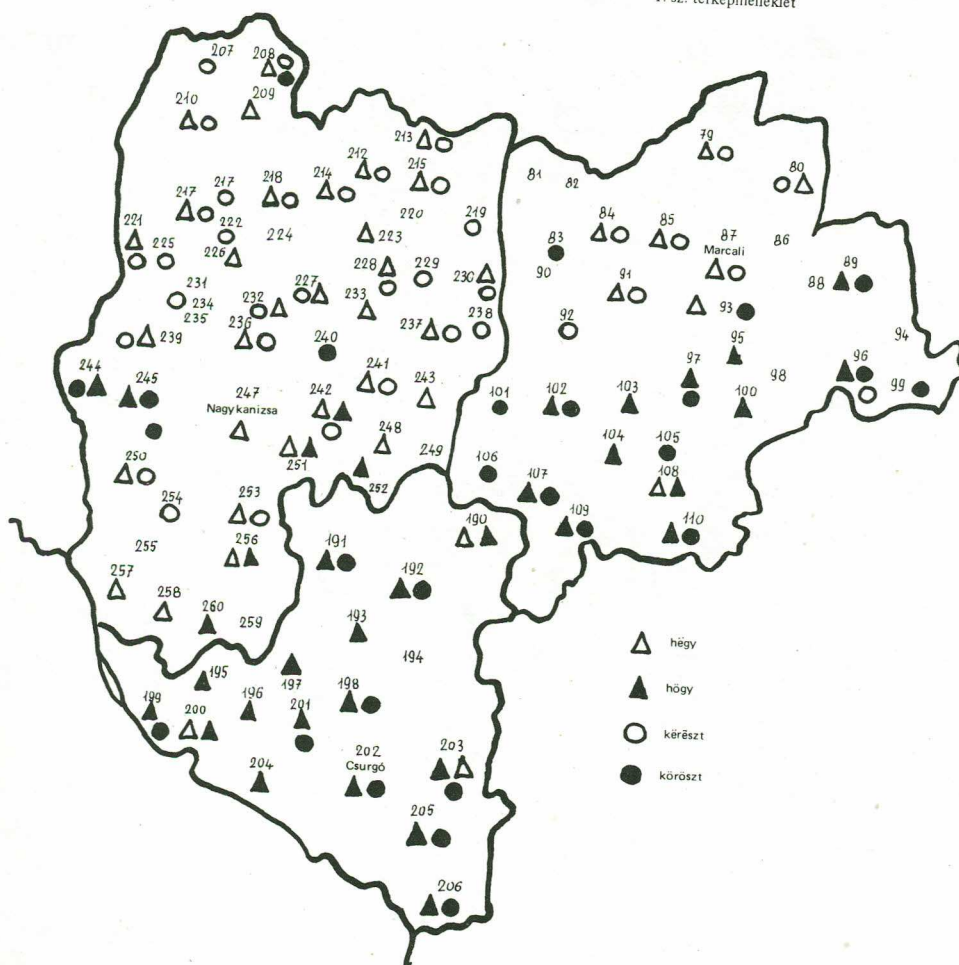
A nyelvjárási területek átmeneti sávja egyre szélesebb lesz, ezért az itt végzett gyűjtőmunka is nehezebb. Nekünk nem az a feladatunk, hogy kimutassuk ennek a változásnak a nyelvszociológiai rétegeit, hanem az, hogy a hagyományos névanyagot hiteles lejegyzéssel gyűjtsük össze. Mindenütt a helyi nyelvjárás alaprétégét vegyük figyelembe, erre vonatkozóan biztos támaszkodha-

tunk informátor jellegű adatközlőink véleményére. Ha így járunk el, akkor az alakváltozatok átmeneti sávja leszűkül, egyes esetekben el is tűnik. Somogyban pl. néhány helyen nincs is az *ě*-zés és az *ö*-zés között átmeneti sáv, hiszen pl. a következő szomszédos községek közül Csákány, Somogyzsitfa *ě*-ző; Nagyszakácsi, Nemesvid alaprétégében *ö*-ző.

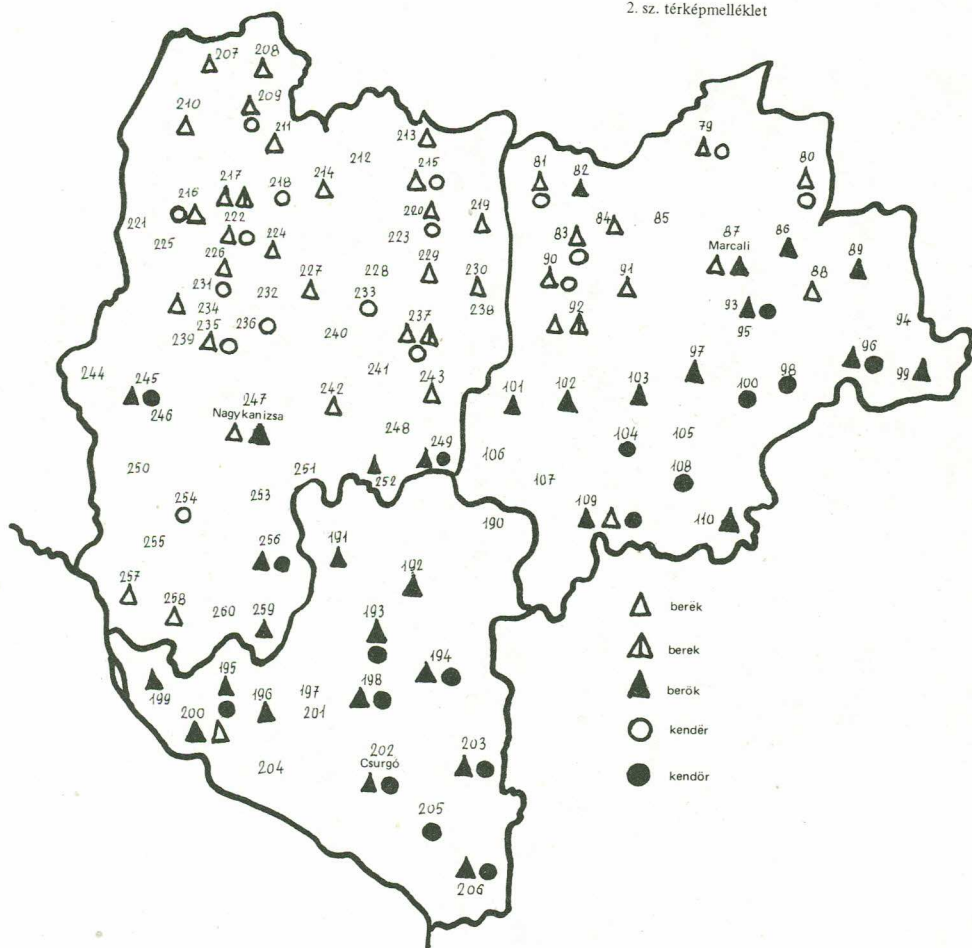
Az egymás után megjelenő földrajzinév-gyűjtemények — megtartva az alapelveket — az adatközlés részleteiben, a nemzetiségi névek lejegyzésében, a helyesírás tekintetében stb. — egyre korszerűbbek lesznek. Talán a nyelvjárásiaság szempontjaira nem fordítottunk elegendő figyelmet. A magyar nyelvjárási hangjelölés kérdésében nincs szükség újításra, csupán az elvek következetes végrehajtására, az eddiginél szakszerűbb és gondosabb lejegyzésekre. Remélhetőleg a veszprémi névtani konferencia ebben a kérdésben is jelentős előrehaladást fog eredményezni.

KIRÁLY LAJOS

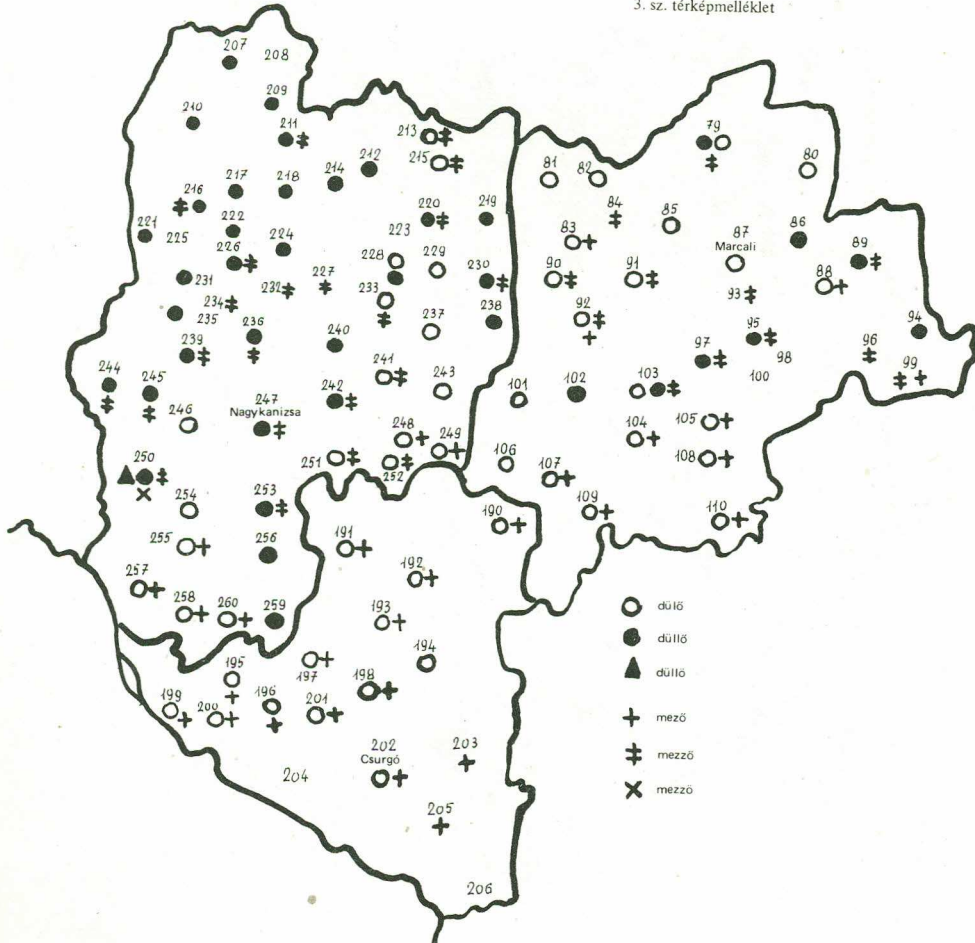
1. sz. térképmelléklet

2. sz. térképmelléklet

3. sz. térképmelléklet

4. sz. térképmelléklet

